

Петро КРАЛЮК

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:

ЛЕГЕНДА І ЛЮДИНА

Харків
«ФОЛІО»
2017

Вступ

Білих і пухнастих героїв не буває. Зокрема — національних.

Історичний діяч, котрий отримав статус героя національного, як правило, вивололяє свій народ, веде його від перемоги до перемоги, водночас побороюючи ворогів. Принаймні саме таким він постає в національній міфології.

Але ж вороги — теж люди. І мають думку свою. І, звісно, ця думка не буде позитивною щодо чужого національного героя, який їх побороював. Радше, навпаки.

Окрім того, щоб діячу стати національним героєм, необхідно змобілізувати маси на певний чин. А це річ складна. Не всі «свої» хочуть цієї мобілізації — з різних причин. Хтось не проти сам посісти місце провідника нації. Тобто існує внутрішня конкуренція. Їй часто вона дуже жорстка. Хтось не бачить сенсу в діях національного героя, поступаючи за принципом «моя хата з краю». А хтось просто лінується. Люди ж є різні.

І ту різноту національному лідеру треба звести в одно. Нелегка то справа. Когось зі «своїх» треба й через коліно ламати. А когось і на той світ спроваджувати.

Нації без крові не будуються. А національні герої — не люди в білих рукавичках. І на руках їхніх, як правило, вистачає крові — не лише чужої, а й крові «своїх».

Здійснювати виправдання діянь національного героя чи, навпаки, його осуд є справою малопожиточною. Герой, опинившись у певних обставинах, будучи винесеним на «вершину історії», значною мірою залежить від цих обставин.

Інше питання, чому він опинився на цій «вершині» — чи хотів цього, чи так склалося. Найчастіше — і хотів, і склалося. Хтось здатний реалізувати свій історичний шанс, хтось — ні. Той, хто став національним героєм, звісно, свій шанс реалізував. І вже через те заслуговує на увагу й... повагу.

Будучи на «вершині історії», герой все ж мусить діяти в певних межах. Як він використовує ці межі — залежить від нього. Тут спрацьовують різні чинники — походження героя, його родові й кланові зв'язки, освіта й виховання, рі-

Богдан Хмельницький

вень культури, оточення, тобто коло друзів, соратників, знайомих. Певну роль відіграють і особисті якості, пов'язані з психологічними особливостями людини.

Якщо й аналізувати діяння національного героя, то хіба що в межах можливого. Звісно, можна розмірковувати на тему, що герой міг би поступити не так, як він поступив. І тоді б... Але це вже альтернативна історія.

Однак певний сенс у таких розмірковуваннях є. Вони допомагають зрозуміти, де наші предки допустили помилки і як можна було б їх уникнути. Принаймні такий аналіз допоміг би не допускати помилок минулого сьогодні. Водночас розгляд позитивних сторін у діяннях національних героїв міг би слугувати для нас прикладом і дороговказом.

Коли маємо відносно незаангажований аналіз діянь предків-героїв, тоді й можемо вести мову про історію не як про інструмент державної пропаганди (чим найчастіше вона і є!), а як про навчительську життя.

Є ще питання, як оцінювати дії національного героя з позиції довготривалої історичної перспективи. Що дали вони народові? Куди його повели? Яке місце завдяки цим діянням, зміг посісти народ серед інших народів? Чи зміг стати на шлях розвитку? Чи, навпаки, деградував.

Треба враховувати й те, що зі зміною поколінь змінюється бачення людей, у т. ч. й історичного минулого. Те, що вчора видавалося добром, сьогодні не обов'язково таким є.

У шерензі українських національних героїв (принаймні на день сьогоднішній) Богдан Хмельницький займає якщо не перше, то одне з перших місць. Його ім'я обросло численними легендами. Іноді навіть важко сказати, де тут закінчується правда й починається вигадка.

Якщо вести мову про українську літературу, то на увагу, безперечно, заслугоує монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький»¹ — твір, який ба-

Про Хмельницького багато написано — і творів художніх, і наукових. Це й твори «давні», з XVII—XVIII ст., про які переважно знають хіба що фахові історики й літературознавці, й твори більш сучасні, відомі відносно широкому загалу.

лансує між текстом художнім та науковим. Це була чи не найкраща розвідка цього автора, яка справила помітний вплив на творення позитивного образу Хмельницького в очах українофілів другої половини XIX — початку XX ст. Книга перевидавалася й у порівняно недавні часи — і в Україні, і в Росії. Отже, й далі продовжує справляти свій вплив.

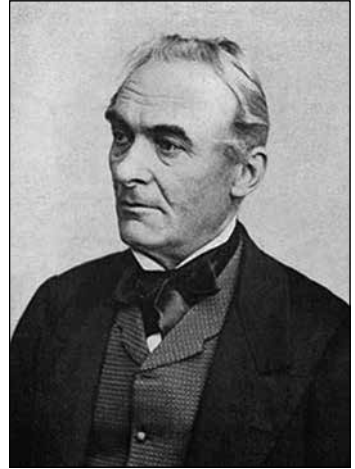
Михайло Грушевський присвятив особі й діянням Хмельницького другу частину VIII і увесь IX том своєї знаменитої «Історії України-Руси»². Ні одному українському діячу він не приділив так багато уваги в своєму гранд-наративі, як «батькові Хмелеві». Історик вважав (і не без-

¹ Монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» за життя автора видавалася чотири рази. У 1857 р. вона почала друкуватися в часописі «Отечественные записки». У 1859 р. вийшла окремою книгою в двох томах. Третє видання (вже в трьох томах) побачило світ у 1870 р. Останнє, четверте, видання вийшло в 1884 р.

² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8; К., 1996. — Т. 9, кн. 1; К., 1997. — Т. 9, кн. 2.

підставно), що Хмельниччина помітно вплинула на розвиток України, змінила її історію.

В українській історіографії існує чимало розвідок, які розповідають про діяння Хмельницького або мають стосунок до цієї теми. Те саме можна сказати про історіографію польську й російську. Є відповідні роботи і в історіографіях західноєвропейських, зокрема німецькій та французькій. Особливо в останній повезло Хмельницькому. Навіть відомий французький письменник XIX ст. Проспер Меріме присвятив Хмельницькому цілу книгу¹. Ця праця спершу публікувалася в науковому часописі «Журналь де Саван» (№ 5—8 за 1863 рік), але швидко набула такої популярності у Франції, що витримала за рік 4 перевидання². Варто відзначити, що відомий французький письменник дав надзвичайно високу оцінку Хмельницькому. «Обраний поводитирем малого народу, — писав Меріме, — оточений могутніми сусідами, той чоловік присвятив усе своє життя боротьбі за його незалежність. Він спритно сів розбрат у стані ворогів, зміцнював єдність керованих ним полків, був безстрашним воїном, глибокодумним політиком, розважним при перемогах, стійким і непохитним при невдачах. Щоб здобути європейське визнання, Хмельницькому забракло хіба що більш цивілізованого народу...»³

Проспер Меріме

Хмельницький став героєм численних художніх творів у літературі українській. Це — монументальна трилогія Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Той же автор написав драму з аналогічною назвою. Авторами художніх творів про славнозвісного козацького гетьмана є Юрій Косач, Іван Ле, Натан Рибак, Павло Загребельний, Ліна Костенко тощо.

Доволі відомою свого часу була драма Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький». Він же автор кіносценарію радянського фільму із такою назвою. Також Корнійчук разом зі своєю дружиною Вандою Василевською є авторами лібрето опери «Богдан Хмельницький», музику до якої написав Костянтин Данькевич (1905—1984)⁴. І згаданий кінофільм, і опера користувалися популярністю в радянські часи, особливо в період відзначення 300-ліття Переяславської ради в 1954 р. Опера «Богдан Хмельницький» мала три редакції (дві за радянських часів, в 1951 і 1953 рр., і одну за часів незалежності в 2006 р.). Третя редакція була створена (до речі!) в зв'язку з її постановкою Донецьким театром опери і балету.

¹ Див.: *Меріме П.* Богдан Хмельницький / пер. з франц. С. Буда, Я. Кравець та ін. ; передмова та примітки: Н. М. Горяча; коментарі: Є. В. Вдовиченко; ілюстрації: Б. П. Бублик. — Харків, 2004.

² *Сюдюк І.* Проспер Меріме — українознавець: до 200-річчя від дня народження видатного французького письменника // *День*. — 2003. — 27 вересня.

³ *Меріме П.* Богдан Хмельницький / пер. з франц. Я. Кравця // *Історичні постаті України*. — Одеса, 1993. — С. 65.

⁴ Про Костянтина Данькевича див.: *Михайлов М.* Костянтин Данькевич. — К., 1974.

За роки незалежності в Україні було знято два художні фільми, героєм яких був Хмельницький. Це фільми режисера Миколи Мащенка «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2006)¹, де переважно розповідається про битву під Збаражем, та режисера Валерія Ямбурського «Гетьман» (2015)². У останньому йдеться про конфлікт Хмельницького із польським шляхтичем Данилом Чаплинським, а також про міфічну історію кохання козацького ватажка до Гелени Чаплинської. Щоправда, ні один, ні другий кінофільми великого розголосу не викликали.

Проте значний резонанс викликав в Україні польський фільм режисера Єжи Гофмана «Вогнем і мечем» (1999), де роль Хмельницького зіграв відомий український актор Богдан Ступка³. Фільм викликав неоднозначну реакцію в українському соціумі. Деякі представники націоналістичних угруповань вважали, що він має антиукраїнський характер. Адже фільм був екранізацією роману Генріка Сенкевича, де помітні були антиукраїнські акценти. Однак Гофман у своєму фільмі намагався їх згладити. Що, зрештою, йому вдалося. А блискуча гра Богдана Ступки, яскраві батальні сцени, де українські козаки перемагають поляків, навіть давали підстави говорити про певне проукраїнське спрямування фільму. Сам же Гофман заявляв про свої проукраїнські настрої. Він став режисером документального фільму «Україна: становлення нації», де в позитивному плані висвітлювалося українське минуле⁴.

Особою Хмельницького цікавився російський поет-декабрист Кондратій Рилєєв. Його перу належить дума «Богдан Хмельницький». Рилєєв у кінці свого життя почав працювати над драмою з такою ж назвою. Вона мала стати конкурентом Пушкінського «Бориса Годунова». Але страта письменника не дала завершити цей задум.

Хмельницький також є героєм художніх творів неукраїнських авторів — передусім російських та польських. В принципі, це зрозуміло. Адже цьому діячу належить помітна роль у історії Польщі й Росії. Яскравий, але негативний образ Хмельницького виведений у романі Сенкевича «Вогнем і мечем».

Вшанування пам'яті про Хмельницького в Україні не може зрівнятися з вшануванням пам'яті інших діячів⁵. До недавнього часу, до періоду декомунізації, з ним міг змагатися хіба що Володимир

Ленін. Тепер Хмельницький поза конкуренцією.

Так, візитною карткою Києва є пам'ятник Богдану Хмельницькому біля Софійського собору. Пам'ятники йому встановлені у містах Чигирин на Богдановій горі, Хмельницькому, Черкасах, Запоріжжі, Нікополі, Скалаті, селі Суботові, у багатьох інших населених пунктах України. Деякі з них, щоправда, не мають мистецької цінності.

¹ Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан-Зиновій_Хмельницький_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан-Зиновій_Хмельницький_(фільм)); <https://www.youtube.com/watch?v=29GwAW08t9k>.

² Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьман_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьман_(фільм)); <http://kino.net.ua/film/397>.

³ Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Вогнем_і_мечем_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Вогнем_і_мечем_(фільм)); <https://www.youtube.com/watch?v=PkwFpjpMXoM>.

⁴ Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Україна_Становлення_нації.

⁵ Про вшанування пам'яті Богдана Хмельницького див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан_Хмельницький.

Пам'ятний знак Хмельницькому знаходиться на острові Хортиця, де існувала Запорізька Січ. На ньому є такий напис: «У січні 1648 р. біля о. Хортиця запорізькі козаки на чолі з Б. Хмельницьким вперше розгромили загін польських гнобителів».

Нині у Чигирині діє музей Богдана Хмельницького¹. Історія війни під проводом цього діяча представлена в численних експозиціях у музеях України.

Вулиці Богдана Хмельницького є в багатьох українських містах, навіть у селах. Є такі вулиці й у містах Росії, Білорусі й Казахстану. Зокрема, в цих державах вулиці Хмельницького знаходяться в столичних містах. У Москві вулиця Богдана Хмельницького — це колишня Маросейка (саме на ній після Переяславської ради селилися вихідці з Малоросії, тобто України). У Казахстані вулиці Хмельницького є в колишній столиці Алмати й нинішній Астані². Існує чотири проспекти Богдана Хмельницького — у Дніпрі, Мелітополі і... нині захопленому проросійськими сепаратистами Донецьку. А ще є такий проспект у місті Біл-

Пам'ятник Гетьману України Богданові-Зиновію Михайловичу Хмельницькому в Києві

Поштова марка України. 2007 р.

Пам'ятник Богданові Хмельницькому на острові Хортиця

¹ Див.: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=85:2012-02-27-14-37-50&catid=62:2012-02-09-08-33-39&Itemid=86.

² Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вулиця_Богдана_Хмельницького.

городі, що зараз в складі Російської Федерації, але знаходиться на українській етнічній території¹.

Іменем Хмельницького названі й міста. У 1943 р. Переяслав було перейменовано на Переяслав-Хмельницький². А в 1954 р., у рік 300-літнього ювілею Переяславської ради, Проскурів перейменували на Хмельницький³. Відповідно, область, центром якої стало це місто, почала називатися Хмельницькою.

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького в місті Хмельницькому

Ім'я цього козацького гетьмана присвоєне Національній академії Державної прикордонної служби України⁴ в місті Хмельницькому та Черкаському національному університету⁵. Також за часів СРСР існувало в Ульяновську вище військово-технічне училище імені Богдана Хмельницького⁶.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. був встановлений орден Богдана Хмельницького, призначений для нагородження командирів та бійців Червоної армії і Військово-Морського флоту, керівників партизанських загонів і партизан, які особливо відзначилися під час звільнення радянської землі від німецьких загарбників⁷. Як бачимо, з'явилася ця нагорода у часи т. зв. «Великої Вітчизняної війни», коли існувала потреба мобілізувати українців для захисту «соціалістичної вітчизни». У 1995 р. у незалежній Україні орден Богдана Хмельницького був встановлений на відзнаку видатних заслуг громадян України, а також іноземних громадян та осіб без громадянства перед Українською державою⁸.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

¹ Див.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Проспект_Богдана_Хмельницького.

² Вирський Д. С., Вортман Д. Я. Переяслав-Хмельницький // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — С. 149.

³ Див.: Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. — Хмельницький, 2008.

⁴ Див.: <http://nadpsu.edu.ua/>.

⁵ Див.: <http://cdu.edu.ua/>.

⁶ Див.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ульяновское_высшее_военно-техническое_училище.

⁷ Див.: <http://www.mondvor.narod.ru/OHmel.html>.

⁸ Постанова Верховної Ради України «Про заснування ордена Богдана Хмельницького» // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 19. — С. 139.

Цікаво відзначити, що серед нагороджених орденом Богдана Хмельницького був лівійський диктатор Муаммар аль-Каддафі. Указ про його нагородження підписав президент Віктор Ющенко 4 квітня 2008 р.¹

Лик Богдана Хмельницького зображено на банкноті номіналом 5 гривень. Також Національний банк України випускав в обіг пам'ятні монети на його честь.

Словом, Богдан Хмельницький став примітною фігурою у символічному світі українців. Він «зустрічається» практично на кожному кроці — у назвах вулиць, на грошових купюрах, можна «зустрітися» з його пам'ятниками, різноманітними зображеннями тощо.

Також Хмельницький належить до одного з найбільш знаних представників українства в світі. У Вікіпедії є 47 статей-біографій про цього діяча різними мовами. До найбільш об'ємних серед них належать статті не лише українською, російською, румунською, польською мовами (що загалом зрозуміло), але й... китайською.

Історична віддаленість діянь Хмельницького, недостатність документальних свідчень про нього сприяють ідеалізації й героїзації цього діяча. Його особа часто виривається з реального історичного контексту. Більшість українців про цей контекст мають приблизне уявлення. Все це разом узятє створює широкий простір для інтерпретацій, деякі з яких мають сумнівну історичну основу.

Хмельницький в очах українців постає у різних іпостасях — визволителем від польського ярма, борцем за незалежність, творцем Української держави, навіть романтичним коханцем, якого зобидив злий польський пан... Які з цих образів є «справжніми»? А які — плодами фантазій та наших нереалізованих бажань?

Автор пропонованої роботи спочатку спробує розібратися з тим, як творилися образи Хмельницького, різні міфи про нього. Далі подаватимуться реальні факти, що стосуються діянь Хмельницького, а також той контекст, у якому вони відбувалися. На завершення подане осмислення діяльності Хмельницького в історичному процесі.

Орден Богдана Хмельницького

Пам'ятна монета 200 тисяч карбованців, 1995 р.

¹ Див.: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/300/2008?test=4/UMfPEGznhhFmF.Zixg3Ib2HdlWYsFgkRb11c>.